

УДК [911.3:32/371.214.115] (477.54)

Олена Орленко, Наталія Салтан, Олександр Салтан

«ВИВЧАЮЧИ ПОЛІТИЧНУ КАРТУ ЧАСТИН СВІТУ, ТРЕБА ЯСНО УЯВЛЯТИ, ХТО З КИМ І ПРОТИ КОГО». НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ З ГЕОГРАФІЇ НАРОДНИХ ШКІЛ ХАРКОВА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РР.

DOI: 10.5281/zenodo.3949822

© О. Орленко, 2020. CC BY 4.0

© Н. Салтан, 2020. CC BY 4.0

© О. Салтан, 2020. CC BY 4.0

Мета розвідки – дослідити процес розробки шкільних навчальних програм з географії для народних шкіл Харкова часів нацистської окупації. Методологічно робота побудована на засадах ретроспективного підходу в поєднанні з принципом історизму.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці проаналізовано специфіку тем та методичних настанов з географії у харківських школах за часів німецької окупації.

Висновки. У роки нацистського панування в окупованому Харкові географії (поряд з іншими суспільствознавчими предметами середньої школи) приділялася особлива увага. Адже саме ця дисципліна не просто інформувала молодь про навколишні народи та країни, а й заклала підвалини національної самосвідомості, зв'язуючи Україну з європейською цивілізацією. Попри декларативний характер, створена Костем Дубняком етнополітична навчальна парадигма з географії базувалася на науковій концепції відомого українського вченого Степана Рудницького. Під час структурування шкільних програм з географії, так само як і з інших предметів, упорядники відштовхувалися від загальнонімецьких стандартів, що європеїзувало та германізувало навчальні дисципліни нової української школи. У процесі вивчення географії вчителі мали формувати просторову уяву учнів в умовах геополітичних реалій тих часів. На думку авторів статті, антирадянські та германофільські тенденції в поєднанні з елементами українського патріотизму мали становити навчально-методичний комплекс засвоєння географічних знань молодим поколінням, що мало жити на теренах Третього Рейху. Таке науково-теоретичне поєднання географічної науки з політикою мало сприяти поступовій трансформації світогляду школярів, закладати підвалини нової системи цінностей на тлі видозміни політичної самосвідомості юних українців.

Ключові слова: географія, геополітика, етнічні території, навчальний матеріал, робоча програма, шкільні уроки.

Перманентне оновлення шкільних планів та навчальних програм у сучасній українській школі є свідченням постійного пошуку універсальної освітньої моделі знань, яка прагне відповідати викликам сьогодення. Її створення має базуватися на досвіді попередніх часів, коли вчені та науковці намагалися створити

декомунізований та дерусифікований навчально-предметний алгоритм, наріжним каменем якого мала бути українська національна ідея.

Одним з яскравих епізодів втілення подібних задумів став процес розробки навчальних програм з географії для народних шкіл Харкова під час нацистської окупації. Адже саме в колишній першій столиці УСРР під час розробки навчальних програм з географії було здійснено спробу втілення європеїзованих навчальних стандартів у поєднанні їх з концепцією відродження України в межах її етнічних земель, запропонованою західноукраїнським вченими на початку ХХ ст.

Дослідження того, як функціонувала освітня галузь у роки нацистської окупації, яким було навчально-методичне забезпечення тогочасної школи, перебувало й перебуває в полі зору багатьох вітчизняних істориків. Серед згаданих дослідників варто виділити праці: М. Бистої¹, В. Гінди², Р. Рибальченка³, Н. Салтан та О. Салтан⁴. Науковці М. Бистра та В. Гінда ґрунтовно дослідили специфіку функціонування середньої, професійно-технічної та вищої школи в більшості регіонів України. Статті Д. Титаренка розкривають складні та суперечливі процеси організації навчання, яке було безпосереднім чином пов'язане з необхідністю забезпечення навчальних закладів навчальною та методичною літературою. Процеси створення навчальних програм з рідної історії в окупованому Харкові детально проаналізовані в наукових працях Н. Салтан та О. Салтана.

Джерельну базу цього дослідження становлять матеріали Державного архіву Харківської області, зокрема окремі справи фонду Р-2982, у якому зосереджені документи часів німецької окупації міста Харкова та Харківської області.

Спогади очевидців тих подій, життя яких було дотичним до функціонування освітньої царини, представлені мемуарами знаменитого літератора А. Любченка⁵.

Допоміжним джерелом часів окупації є матеріали окупаційної преси, де час від часу з'являлися статті, присвячені викладанню географії та інших предметів, які вивчались у середніх школах України в 1941–1944 рр.⁶

Отже, використання та поєднання низки першоджерел і сучасних наукових досліджень дозволило авторам статті повною мірою висвітлити процес розробки навчальних програм з географії, яка була однією з ключових гуманітарних дисциплін середньої школи.

Як відомо, на окупованих українських територіях освітня галузь, попри певний ступінь стандартизації та регламентації з боку німецьких чиновників, все ж перебувала під опікою місцевих колаборантів/лоялістів. Фактично до кінця 1941 й упродовж першого півріччя 1942 рр. тривав пошук антирадянської освітньої парадигми, яка мала лягти в основу навчального процесу нової української школи.

¹ Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Донецький національний ун-т. Донецьк, 2006. 322 с.

² Гінда В. В. Культура, освіта і спорт під час окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси*: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2010. С. 697–732; Гінда В. В. Освітня політика нацистів в райкомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 61–75.

³ Рибальченко Р. К. Школа у Харкові за часів визволення 1941–1943 рр. *Український засів*. 1995. № 6 (25). С. 13–16.

⁴ Салтан О. М. Специфіка навчального процесу у народних школах Харкова в період нацистської окупації. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2 (139–140). С. 301–311; Салтан Н. М., Салтан О. М. Розробка навчальних програм з всесвітньої історії для народних шкіл Харкова у 1941–1942 рр. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5 (143). С. 189–208; Салтан Н. М., Салтан О. М. «Історія Руси-України має відношення до московської, не більше ніж історія Англії до історії США». Проекти програм з рідної історії, для народних шкіл Харкова на 1942–1943 навчальний рік. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2 (146). С. 115–131.

⁵ Любченко А. П. Щоденник. Торонто: Нові дні, 1951. 151 с.

⁶ Кістяковський В. В. Географія в школі України минулих часів і перші настанови на майбутнє. *Українське слово*. 1941. 4 листоп. (№ 48). С. 2; Про учбові плани української елементарної школи. *Голос Полтавщини*. 1941. 9 листопада. (№ 5). С. 3; Схема програми з географії для народної 7-ми річної школи. *Нова доба*. 1941. 27 вересня. С. 4; Чергове завдання школи. *Голос Дніпра*. 1941. 20 вересня. (№ 1). С. 4.

Тому, з опорою на низку базових стандартів та з принципами німецької освіти в якості взірця, в Україні було розпочато процес модернізації системи знань. Нагадаємо, що семирічні народні школи у піднімецькій Україні були двоступеневі. З першого по четвертий клас діти опановували предмети початкової школи, з п'ятого по сьомий – середньої і (в сучасному розумінні. – *Авт.*) старшої школи. Навчальний план гімназії був більш насиченим і передбачав восьмирічне навчання. Саме такі освітні ступені були визначені чиновниками Третього Рейху. З-поміж тринадцяти предметів звичайної школи, так само, як серед шістнадцяти дисциплін гімназії, дев'яту сходинку посідала географія. Цей предмет учні народних шкіл мали засвоювати з третього класу, а гімназисти – з першого по сьомий клас. У третьому класі, паралельно з географією, викладався курс природознавства, який, імовірно, у старших класах нагадував більше біологію, аніж науку про землю. В середньому на вивчення географії виділялося по два уроки на тиждень, і лише у п'ятому класі народної школи (як і у третьому класі гімназії. – *Авт.*) їх мало бути три⁷.

Курс загальної географії у третьому класі формував базові знання про навколишній світ. У четвертому класі школярі опановували пропедевтичний курс географії України, який через три навчальні роки повторювався в поглибленому фізично-економічному огляді власної батьківщини.

NOTA BENE

Досить довгий час географічна наука в СРСР «розчинялась» в лоні природознавства та суспільствознавства. Цікаво, що з 1930 до 1941 р. в школах УСРР/УРСР як окремий предмет географія України не вивчалась взагалі. В рамках «Економічної географії СРСР» у 8 кл. Радянській Україні було присвячено кілька тем, що розглядалися наприкінці навчального року. Тому, як це не парадоксально, але після 11-річної перерви, з географією рідної землі українські школярі знайомилися під час німецької окупації.

П'ятий клас був присвячений фізико-географічному огляду дев'яти так званих «плодових» країн Європи; шостий – Австралії, країнам Азії та Америки.

Під час структурування шкільних програм з географії, так само як і з інших предметів, упорядники відштовхувалися від загальнонімецьких стандартів, що європеїзувало та германізувало навчальні дисципліни нової української школи. Перші проекти програм з географії на теренах України стали анонсуватись уже з кінця літа – початку осені 1941 р. Радянсько-німецька війна зірвала 1941/1942 навчальний рік, який у східних регіонах не було сенсу починати. До того ж до початку 1942 р. окупаційна влада не давала дозволу на створення шкіл. А тому поява проектів навчальних програм носила швидше рекомендаційний характер.

Варто зауважити, що географії, поряд з іншими суспільствознавчими дисциплінами, приділялася особлива увага. Адже саме ця дисципліна не просто інформувала молодь про навколишні народи та країни, а й заклала підвалини національної самосвідомості, зв'язуючи Україну з європейською цивілізацією. І якщо концепція вивчення політичної географії в Німеччині мала на меті обґрунтувати «...право німецького народу на сировину, природні світові багатства і повернення колоній», то ідеологічна складова українських програм декларувала необхідність

⁷ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 2, 11, 15, 35–40, 60, 66, 66 зв.; Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 1–55; Программы по изучению Закона Божьего и инструкция, как пользоваться советскими учебниками по физической географии националистической школе. 1941 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 201. 16 арк.

«...підкреслювати основні неполітичні риси України»⁸. Тобто, фактично українці повинні були усвідомити себе територіальним додатком Третього Рейху в умовах його інтенсивного просування на Схід.

Харків і Харківщина, окуповані наприкінці осені 1941 р., також долучались до існуючих стандартів. Народна школа у першій столиці Радянської України створювалась згідно з настановами відділу освіти міської управи, методичних розробок шкільної референтури та відповідних директив німецької окупаційної адміністрації за участі націонал-патріотичних організацій. Саме ці керівні та контролюючі інстанції розробляли, рецензували та затверджували положення і єдиний план народних шкіл Харкова, які й стали нормативною основою їх функціонування. Водночас перші проекти програм з географії для народних шкіл Харкова датовані 20 червня 1942 року. Хоча ще наприкінці грудня 1941 р. окремі елементи географічної науки методисти пропонували імплантувати до навчальних курсів країнознавства, яке відіграло роль аналога географії та вітчизнознавства, що по суті було уособленням українознавства. Тут простежується позиція німецького вченого **Альфреда Геттнера (1859–1941)** стосовно того, що географія є хорологічною наукою про земну поверхню, а звідси «справжня царина праці географа є краєзнавство». А також росіянина **Льва Берга (1876–1950)** з приводу того, що краєзнавство дійсно є наукою про простір, а тому його справді слід називати географією⁹. Водночас аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії або ж розглядалися винятково в контексті взаємодії суспільства та природи.

З такою позицією були незгодні представники старої російської школи географії. Тому не дивно, що 27 грудня 1941 р. професор Харківського університету В.П. Анісімов у пояснювальній записці до проєкту курсу країнознавства наголошував, що: «До курсу країнознавства в VI–VII класах треба включити в VII класі, як невід’ємну складову його частину, фізичну географію України з елементами господарської географії»¹⁰. До речі, саме В. Анісімов в окупованому Харкові розробив перший проєкт навчальної програми з географії для V класу.

У свою чергу, вітчизнознавство мало викладатися у 3–4 класі та за тематичним змістом включати теми з історії, землезнавства і природознавства. Але ці дисципліни у школі не прижилися: країнознавство стало географією, а вітчизнознавство – рідною історією або історією України.

Цікаво, що генеруюча роль у декомунізації радянських підручників, розробці шкільних програм, настанов та посібників з географії належала заснованому «Просвітою» Харківському українському науковому товариству (ХУНТ), головою секції географії якого був полтавчанин **Кость Дубняк (1890–1948)**.

ДОСЬЄ

ДУБНЯК КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ – український вчений-географ, бібліограф, громадсько-політичний діяч. У 1914 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. З 1915 по 1922 рр. студіював географію у школах, технікумах та ВИШах Полтавщини, одночасно займаючись науковою та громадсько-політичною діяльністю. У 1922–1924 рр. мешкав у Києві, де займався етнографічно-бібліографічною діяльністю на посадах спеціаліста-бібліографа Бібліографічно-бібліотечного бюро сільсько-господарського наукового комітету, виконуючого обов’язки секретаря географічної секції комісії краєзнавства при Українській Академії наук та секретаря гео-

⁸ Юрченко Д. Основні принципи навчання та виховання молоді у Великій Німеччині. *Казачий вестник*. 1942. 1 травня. (№ 9). С. 3.

⁹ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор. та авт. передмови О. І. Шаблій. Львів: Світ, 1994. С. 34.

¹⁰ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 17.

графічної секції при Інституті української мови. Робота у цих сферах закріпила за ним славу теоретика краєзнавчої та районної школи в українській економічній географії. Кость Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», який розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, і пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства, так і природи, яка впливає на господарське життя людини.

У січні 1924 р. Дубняк переїжджає до Харкова, де працює у науковому сільськогосподарському комітеті при Наркомземі УСРР, Харківському сільгоспінституті (1924–1925) на посаді завідувача бібліотеки та Харківському Інституті Народної освіти (1924–1926) в якості професора економічної географії. У 1925–1927 роках викладав економічну географію в Комуністичному університеті імені Артема, а в 1927–1929 рр. – ту ж дисципліну у вечірньому університеті імені Артема.

Після утворення у 1927 р. Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (УНДІГК) під головуванням С. Рудницького Дубняк стає науковим співробітником й завідувачем відділу описової географії, а весною 1928 р. заступником директора інституту. На

цей час припала діяльність вченого у розробці теоретичних і прикладних проблем української економічної географії та географічної освіти. Через внутрішні чвари та відсутність наукового ступеня у 1929 р. Дубняк звільнився з УНДІГК. Це вберегло його від політичних репресій, які торкнулися співробітників цієї установи з 1933 рр. До початку Другої світової війни викладав географію у вишах та педагогічних курсах Харкова, Сталінграда та Махачкалі.

У 1939 р. повернувся до Харкова, де викладав географію на вчительських курсах. Не маючи можливості виїхати, восени 1941 р. Дубняк залишився в Харкові. Костянтин Володимирович вважається одним із співзасновників харківської «Просвіти» часів німецької окупації та автором статуту цієї організації. У піднімецькому Харкові він був головою природничо-географічно-медичного відділу Харківського українського наукового товариства (ХУНТ), головою методичної комісії з переробки підручників та розробки програм з географії для народних шкіл Харкова. Під час окупації Харкова К. Дубняк написав 20 статей антирадянського та антисемітського змісту, які побачили світ у газеті «Нова Україна». Він не полишив Харків разом з німцями, а тому з кінця серпня 1943 р. по 12 листопада 1944 р. працював на посаді заступника начальника з навчальної роботи у Харківському відділі гідрометеорологічного інституту.

За активну роботу в українських організаціях під час німецької окупації Харкова та ведення антирадянської агітації й пропаганди (Ст. 54-1 «а» КК УРСР) 1 лютого 1945 р. його було заарештовано. На підставі вироку військового трибуналу від 11 червня 1945 року К. Дубняка було засуджено до двадцяти років каторжних робіт з обмеженням прав на п'ять років та конфіскацією майна. Костянтин Володимирович помер 3 серпня 1948 року під час відбування покарання на 59 році життя в Томській області в стаціонарній табірній лікарні – від гіпертонічної хвороби, ускладненої пієлонефритом. До цього часу особу К. Дубняка не реабілітовано¹¹.

¹¹ Детальніше див.: Шевчук С. М. Наукова школа українського науково-дослідного інституту географії та картографії: монографія. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. 270 с.

Як свідчать архівні документи, саме К. Дубняк виявився найенергійнішим розробником і автором проектів навчальних програм з географії України для народних шкіл Харкова, а також програм (настанов) для вчителів-географів. На думку упорядника, курс географії України мав базуватися на двох стовпах: геополітика та демополітика. Водночас геополітична складова позиціонувалася як «Географічний організм, як істотна сторона державного життя. Зв'язок держави з географічним оточенням. Географічний індивідуум – простір з природними межами. Ландшафт. Господарсько-гармонічні і комерційно-стратегічні ландшафти, або райони»¹².

Відповідно, складовими чинниками демополітики, на думку К. Дубняка, мали бути: «Нарід як носій держави. Визначена нація як державна народність, ядро народу (*так у документі. – Авт.*). Етнічний індивідуум. Утворення держав в процесі поєднання географічного і етнічного індивідуумів. Густість населення як важливий чинник цього поєднання. Геополітична і демополітична боротьба. Геополітичний і національний принцип в географії»¹³.

У контексті реалізації принципів геополітики і теорії демополітики Кость Дубняк запропонував на уроках географії в школах розглядати українські етнічні території в рамках розділення їх на черенні і межові. До черенних (*в сенсі «корінних».* – *Авт.*) українських земель слід було віднести: «1) Подніпря (*мова йде про Подніпров'я. Так у документі. – Авт.*), 2) Волинь; 3) Поділля; 4) Покуття – Бесарабія; 5) Лівобічну низовину; 6) Донецький кряж; 7) Донецький низ; 8) Чорноморську низину; 9) Запорізький низ та Кубанський низ. В свою чергу межові землі включали: «1) Східні Карпати; 2) Галицько-Буковинське Підгір'я; 3) Молдава (*так у документі. – Авт.*); 4) Розтіччя; 5) Підляшшя; 6) Полісся; 7) Долішньо-Донський низ; 8) Кавказьке Підгір'я; 9) Крим»¹⁴.

Розроблена навчальна програма мала передбачати вивчення тем з історії географії. За пропозицією К. Дубняка, школярі мали ознайомитися з поглядами **Александра Гумбольдта (1769–1859)**, **Карла Ріттера (1779–1859)**, **Софії Русової (1856–1940)**, **Павла Тутковського (1858–1930)** і **Степана Рудницького (1877–1937)**, розглянути внесок **Емануїла Канта (1724–1804)**, **Артура Шопенгауера (1788–1860)**, **Альфреда Геттнера (1859–1941)** та **Миколи Гоголя (1809–1852)** у розвиток географії.

Серед предметних завдань, декларованих К. Дубняком у рекомендаціях до вчителів, варто виділити такі як: «а) оцінка конкретних умов розвитку нації в певному просторі; б) оборона своєї країни, побудова нової дійсності (*так у документі. – Авт.*), зміна території в зв'язку з політичними, культурними і господарськими потребами нації. Висвітлення в географії взаємин між природою і людиною. Пропедевтика географії: допоміжні науки і загальне землезнавство з антропогеографією»¹⁵.

Для втілення цих ідей було створено комісію, до складу якої увійшли співробітники освітнього відділу ХМУ та члени Харківського українського наукового товариства (ХУНТ). Після завершення роботи комісії 17 липня 1942 р. до міськ-управи Харкова разом із проектами методичних розробок було подано звіт щодо роботи осіб, які брали участь у її діяльності. Зі звіту стало відомо, що програму з географії для III класу склала комісія при ХМУ, переробив пан Сабадаш, а розглянула географічна секція ХУНТ. Навчальні програми для V, VI класів також склала комісія при ХМУ, розглянула секція ХУНТ, але без кореляції Сабадаша. Що стосується проекту програм з географії України (IV VII кл.), її автором був Кость Дубняк.

¹² ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 13.

¹³ Там само. Арк. 1.

¹⁴ Там само. Арк. 1–1 зв.

¹⁵ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 3.

Географія у середній школі за задумом представників комісії мала вивчатись упродовж 4-х років. Четвертий клас був присвячений «Загальній географії». Її альтернативою, як зазначалося вище, могло бути вітчизнознавство. У п'ятому класі школярі опановували «Фізичну географію», у шостому – «Географію частин світу», у сьомому – «Географію України». На вивчення курсу географії мало виділятися 70 годин щорічно¹⁶.

Зазначимо, що концептуально-педагогічні засади викладання географії були розписані в пояснювальній записці, яка разом з програмою для вчителів-географів становила єдину предметну концепцію. З перших рядків упорядники вдалися до жорсткої ревізії марксистських постулатів, альтернативою яким став антропо-територіальний принцип взаємозв'язку народу і рідної землі. На їхню думку, «кожен нарід має зв'язок з своїм географічним середовищем всупереч большевицьким, зокрема сталінським твердженням про те, що лише закони соціального порядку регулюють історичне і політичне життя народів, а природа є лише базою, на якій розвивається це життя. Це твердження абсолютно невірне, воно потрібне було для обґрунтування всіх жидо-большевицьких махінацій з окремими націями, в тому числі й з українською»¹⁷.

Де-факто курс географії базувався на геополітичних засадах, які пронизували українські націонал-патріотичні ідеологеми. Географія мала у просторовому форматі відображати історичні реалії, які склались в Україні та світі напередодні та в ході Другої світової війни. Адже «сучасна боротьба двох світів – світу відбудови і світу занепаду – має в собі глибокі геополітичні підстави. Сучасні світові події якнайліпше підкреслюють, що природні умови мають велике значення в розвитку політичних та історичних подій, що геополітичною боротьбою пояснюються всі державно-політичні контрасти і територіальні суперечності», – зазначалося у пояснювальній записці¹⁸.

Цікаво, що упорядники нових програм доволі легко замінили так звані постулати класової боротьби на геополітичне протистояння двох народів. Наголошуючи, що «курс треба будувати на геополітичних засадах», автори давали цьому явищу дуже просте пояснення: «На кожній території живе якийсь нарід, зростаючись з своєю природою, своєю землею.

Важливим чинником цього зростання є густина населення певної території. Кожна нація має свої життьові (так у документі. – **Авт.н.**) простори, своє природне тіло – територію, і коли густина населення в певній країні досягає певного ступеня, нація має право на ширші життьові й цільові простори. Так постає геополітична боротьба народів»¹⁹.

Цей новий світогляд прищеплювався з п'ятого класу. Попри доволі юний вік, діти мали чітко засвоїти, що «вивчаючи політичну карту частин світу, треба ясно уявляти, хто з ким і проти кого»²⁰.

Судячи по пунктах плану уроку, учням пропонувалося засвоїти політичну розстановку сил на міжнародній арені, яка склалася наприкінці літа – на початку осені 1942 р. У процесі викладання цієї теми вчитель мав поділити країни-учасники Другої світової війни на 4 категорії:

- 1/ держави, які перебувають у союзі з Німеччиною;
- 2/ які не уклали з нею угоди, але борються на її боці;
- 3/ нейтральні держави і, нарешті,
- 4/ ворожі країни, які борються проти Німеччини²¹.

¹⁶ Там само. Арк. 32.

¹⁷ ДАХО. Арк. 4.

¹⁸ Там само. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 5.

¹⁹ Там само. Арк. 4 зв.

²⁰ Там само. Арк. 5.

²¹ Там само. Арк. 5.

До союзників Німеччини належали країни, які долучилися до так званого пакту Трьох: «Італія, Японія, Мадярщина (*Угорщина*. – **Авт.**), Румунія, Болгарія, Словаччина, Хорватія та Магджоу-Го (*Маньчжоу-го*. – **Авт.**), причому Болгарія активної участі у війні не бере»²².

Вочевидь мова йде про так званий Троїстий пакт, укладений 27 вересня 1940 р. між Німеччиною, Італією та Японією. Його підписання сприяло утворенню гітлерівської коаліції, яку інколи називають «Вісь Рим – Берлін – Токіо». Всі країни, які долучилися до цієї угоди, називались «країни осі».

Другу категорію держав утворювали воєнні сателіти Німеччини: «Фінляндія, Сіам (*Сіам/В'єтнам*. – **Авт.**), легіони добровольців з Данії, Норвегії, Голяндії (*Голландії*. – **Авт.**), Бельгії, Іспанії (*Іспанії*. – **Авт.**) й Франції, Нанкінський Китай».

Група нейтральних держав утворювала третю категорію країн світу. До них відносились: «Аргентина, Афганістан, Чілі, Португалія, Ірландія, Саудівська Арабія (*Ірландія; Аравія*. – **Авт.**), Швеція, Швейцарія, Іспанія й Туреччина»²³.

Нарешті остання – четверта – група країн складалася з учасників антигітлерівської коаліції та тих, що дотримувалися нейтралітету. Усі ці країни вважались «ворожими». Таким чином, реєстр ворогів Німеччини складала: «Англія, Сполучені Штати Америки (*так у документі*. – **Авт.**), Советський Союз, Бразилія, Костарика (*Коста-Ріка*. – **Авт.**), Куба, Домініканська Республіка, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Південно-Африканський союз, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Мехіко, Нікарагук (*Нікарагуа*. – **Авт.**), Панама, Ель Сальвадор, Чунцинський Китай»²⁴.

Окрему категорію складала країни, які під тиском ворожих держав припинили дипломатичні зносини з Німеччиною: «Єгипет (*Єгипет*. – **Авт.**), Болівія, Колумбія (*Колумбія*. – **Авт.**), Еквадор, Ірак, Іран, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела (*Венесуела*. – **Авт.**)»²⁵.

Цікаво, але автори програми чітко окреслили геополітичні мотиви головних країн, які брали участь у Другій світовій війні. «У Південно-Китайському морі Англія і Сполучені Штати – ці два світові хижакі – стали один проти одного, унеможливлювали на їхніх життєвих просторах розвиток народів Європи, Африки, Азії й Австралії, особливо Західної Європи й Східної Азії»²⁶. Тому першопричину порушення балансу автори програми вбачали в несправедливому розподілу сфер впливу на планеті, адже «сучасна боротьба двох світів – світу відбудови і світу занепаду – має в собі глибокі геополітичні підстави. Сучасні світові події якнайліпше підкреслюють, що природні умови мають велике значіння в розвитку політичних історичних подій, що геополітичною боротьбою пояснюються всі державно-політичні контрасти і територіальні суперечності»²⁷.

Геополітична складова була присутня й у структуризації тем з географії частин світу в VI-му класі, на опанування якої програмою виділялося 70 годин на рік. Так серед переліку держав Європи першу сходинку посідала «Великонімеччина». У союзі з нею перебували: «Італія, Румунія, Словаччина, Хорватія і Фінляндія»²⁸.

Відповідно, Греція, Франція, Норвегія, Данія, Бельгія, Сербія, Голландія та Україна належали до «територій, що їх занято Великонімеччиною та її союзниками»²⁹.

Швеція, Швейцарія, терція (*вочевидь автор хотів надрукувати «Турція» – тобто Туреччина. Так у документі*. – **Авт.**), Іспанія, Португалія, Ірландія, Болга-

²² Там само. Арк. 5.

²³ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 5.

²⁴ Там само. Арк. 5.

²⁵ Там само. Арк. 5.

²⁶ Там само. Арк. 32.

²⁷ Там само. Арк. 32.

²⁸ ДАХО. Арк. 9.

²⁹ Там само. Арк. 9.

рія вважались «нейтральними державами». Великобританія та СРСР потрапили до числа «ворожих держав»³⁰.

Цей оновлений реєстр країн звертає на себе увагу не стільки відсутністю США серед переліку ворожих держав і навіть не нейтральним статусом Болгарії, яка залишилась союзницею Німеччини до вересня 1944 р., скільки підміною понять «зайняті» і «завойовані», а також маніпулюванням політичним статусом захоплених територій Європи. Як відомо, до моменту окупації Греція, Франція, Норвегія, Данія, Бельгія і Голландія у 1940 р. мали статус суверенних держав, у той час як Сербія була складовою частиною Королівства Югославія, а УРСР – автономною республікою у складі Радянського Союзу. Автори програми не могли про це не знати. Адже окупаційна преса доволі детально висвітлювала усі значні події, що відбувались на територіях, загарбаних Німеччиною. Така інтерпретація є формою виправдання агресивних кроків Третього Рейху в ході Другої світової війни.

Між тим, Німеччині шкільні географи у 6-му класі мали приділяти найбільше уваги. На вивчення цієї країни виділялось 6 годин. Великобританії та США – 3 год., Італії, Японії, Франції – по 2 год., усім іншим провідним країнам світу, окрім СРСР, – по 1 год³¹.

Серед стандартного переліку географічних складових (корисні копалини, рельєф, клімат, ріки, ґрунти і рослинність, населення), вивчаючи Німеччину, школярі повинні були знати політичний устрій та масштаби країни-визволителя. Примітно, що до переліку елементів політичного ладу Німеччини входили і «...державна партія – націонал-соціалістична. Вождь партії і німецького народу – А. Гітлер»³².

Територію Німеччини утворювали і землі, «приєднані» нею в 1938 – 1941 рр.: «Австрія, західна частина колишньої Чехо-Словаччини, Мемель, Данціг, західна частина колишньої Польської держави»³³.

NOTA BENE

Реальне політичне домінування та територіальне панування на теренах Європи знайшло епізодичне відображення в радянському географічному атласі за 1941 рік. Як відомо, до моменту нападу на СРСР, Німеччина вважалася союзницею державою. Тому, окреслюючи території Третього Рейху, більшовицькі картографи вказали, що територія Західної Польщі – це область державних інтересів Німеччини. Окупована нею Чехія – територія, над якою встановлено німецький протекторат. Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Франція, Словаччина та балканські країни позначені як незалежні держави, а Карпатська Україна, що припинила своє існування у травні 1939 р., – як складова частина Угорщини³⁴.

При цьому сама Німеччина або, як казали у той час, – Третій Рейх, складалася з таких частин: «Північна Німеччина, Лейпциг, Кенігсберг, Берлін, Гамбург, Данциг, Мемель, Центральна Німеччина, Рурський басейн, Ессен, Дуїєсбург (*Дасбург.* – **Авт.**), Вуппермаль (*Вупперталь.* – **Авт.**), Кельн, Дрезден, Сілезія, Південна Німеччина, Мюнхен, Франкфурт-на-Майні, Мангейм (*Мангайм.* – **Авт.**), Прага, Австрія, Відень, західна частина колишньої Польщі, Варшава, Краков (*Краків.* – **Авт.**), Лодзь»³⁵.

Цікаво, що, окрім Лівії, Сомалі, Еритреї, анексовані Італією у 1935–1939 рр.

³⁰ Там само. Арк. 9–9 зв.

³¹ Там само. Арк. 9 зв.–10.

³² Там само. Арк. 10.

³³ Там само. Арк. 10.

³⁴ Географический атлас для 5-го и 6-го класса средней школы / под ред. Сендеровой Е. М. Москва: Главное Управление Геодезии и Картографии при СНК СССР, 1941. С. 14.

³⁵ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 10.

території Абіссинії та Албанії вважались колоніальними володіннями, а Франція (попри втрату незалежності у 1940 р. – **Авт.**) позиціонувалась як колоніальна держава³⁶.

У навчальній програмі велика увага була приділена далекосхідному союзнику Німеччини – Японії. Корея, Формоза (о. Тайвань. – **Авт.**) та Південний Сахалін вважались її колоніальними володіннями. Цікаво, що саму ж «країну Вранішнього Сонця» (виходячи з ідеології та політичної системи. – **Авт.**) було названо «...провідником нового ладу Азії». Не менш цікавою є теза про колоніальну державу – США, яка визнавалась «найрозвинутішою країною світу»³⁷.

Особливе місце посідав курс географії України, яку школярі студіювали у випускному – сьомому класі. Автори навчальної програми й тут не змогли уникнути традиційних для тих часів ідеологічних аксіом. Під час окреслення географічних координат України та нагадування про рівнинний ландшафт цих земель упорядники наголошували, що «безперестанні війни загартували войовничий дух українського народу, виховали славетне українське козацтво, що боронило не тільки саму Україну від монгольської навали, а й усю Західню (так в документі. – **Авт.**) Європу»³⁸. У пояснювальній записці також указувалась, що: «Усі географічні риси України підкреслюють приналежність її до Західньої Європи»³⁹.

У цьому контексті варто звернути увагу на історичну місію українського козацтва, яке виконувало функцію щита Західної Європи від зазіхань азійських цивілізацій. Це єдине раціональне пояснення історично неправильної та трохи дивної тези, породженої радянською історичною догмою, про рятівну місію українського народу. Як відомо, українське козацтво виникло наприкінці XV ст. та гучно заявило про себе у другій половині XVI ст. У ті часи монголи вже не могли загрожувати Європі, адже Золота Орда була слабкою та з часом розпалася на кілька незалежних улусів. Якщо вважати Кримське ханство одним з уламків Монгольської імперії, тоді стає більш-менш зрозумілою гіперболізована місія козацтва. Адже фактично роль східноєвропейського геополітичного буфера виконувало Велике князівство Литовське, з 1569 р. – Річ Посполита, але аж ніяк не малочисельні, погано організовані ватаги українських козаків-уходників.

Більш знаковою є теза авторів програми щодо приналежності України до західноєвропейської цивілізації. Ця позиція, вочевидь, базується на концепції відновлення історичної справедливості, яку реалізувала німецька армія, інтегрувавши Україну до Західної Європи. Тобто під час існування у складі СРСР Україна перебувала в полоні комуністичних цінностей, які слід було вважати проявом азійства, політичною моделлю якою й була радянська імперія. У цьому контексті збройний конфлікт між Німеччиною та Радянським Союзом у той період ідеологи та журналісти пояснювали як «визвольну війну Німецької армії проти жидобольшевизму»⁴⁰. Тому не дивно, що шкільні вчителі мали навіювати учням тезу про те, що «Героїчна Армія Німецького Народу успішно виконує історичну місію ліквідації більшовизму та закладає підвалини для побудови Нової Європи»⁴¹.

Навчальний курс географії України в 7-му класі становив 70 годин, які передбачали вивчення 14 тем (66 год.), і ще чотири уроки відводилось для повторення [Див. додаток 1]. Перелік тем був канонічним, адже географія у різних країнах за структурою та тематикою майже не відрізнялась. Однак проєкт харківської програми на 1943/44 навчальний рік укладав, найімовірніше, свідомий український

³⁶ Там само. Арк. 43–44.

³⁷ Там само. Арк. 49.

³⁸ Там само. Арк. 53в.

³⁹ Там само. Арк. 5 зв.

⁴⁰ Царинник В. Рік «нової України». *Нова Україна*. 1942. 9 груд. С. 2.

⁴¹ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 60.

націоналіст, який, з огляду на сьогоднішній день, окреслював футуристичні картини майбутнього, яким так і не судилося здійснитися. Політичний ідеалізм, властивий автору, проявив себе з першої ж теми. Так, перераховуючи «основні українські землі», він включив Кубань, Ставропільщину, Вороніжчину, Курщину, Терщину, Таврію, на які, як відомо, ніколи не поширювалася українська влада⁴².

ДОВІДКА

Свого часу до складу східних губерній Південно-Західної частини Російської імперії – Чернігівської, Харківської та Катеринославської входили невеликі частини Курщини, Вороніжчини та Кубані. Зміну масштабів та назв адміністративних одиниць на початку 1930-х років остаточно закріпив делімітований республіканський кордон між УСРР та РСФРР.

Історичні події 1939–1940 років дозволили поширити вплив української радянської влади на Закарпаття, Галичину, Волинь, невелику частину Холмщини, Південну Бессарабію з Північною Буковиною. Це номінально дозволяло вважати ці землі українськими. Однак приналежність Таврії, Кубані, Ставропільщини, Терщини, Чорноморщини видається сумнівним. Адже проживання у цих регіонах великої кількості українців було слабким аргументом їхньої приналежності до України, яка розкинулася «від Сяну до Дону».

Таврія – Таврійська губернія або Кримський півострів був предметом суперечок часів Української національної революції 1917–1921 рр. Але ні Центральна Рада, ні гетьман П. Скоропадський, ані Директорія не наважилися приєднати ці землі до своєї держави.

Кубань – значна частина східного і північного Передкавказзя. Нині в межах Кубані розташовані: Краснодарський край, Ростовська область, Республіка Адігея, Карачаєво-Черкесія – суб'єкти Російської Федерації.

Ставропілля – сучасний Ставропольський край Росії.

Терщина – землі Терського козачого війська. Нині – це території, розташовані на східному Передкавказзі, між Кубанню на заході і Дагестаном на сході, Кавказькими горами на півдні і Ставропільщиною та Астраханщиною на півночі.

Чорноморщина – Чорноморська губернія Російської імперії, що існувала у 1896 – 1918 рр. з центром у м. Новоросійськ.

Приєднання лише цих регіонів збільшували б територію колишньої Радянської України більше ніж наполовину.

Ще цікавішим пунктом першої теми навчальної програми з географії України у 7 класі є так звані «Українські колонії в Московщині, Азії та Америці»⁴³.

Твердження про «українські колонії» на перший погляд здається дивним, адже Україна ніколи не була імперією, а тому не могла мати колоній. Вочевидь автори мали на увазі міграцію українців, яку все частіше називали колонізацією. Що стосується українських анклавів у Московщині, то, мабуть, мова йде про так звані «Клини» – території компактного поселення українців у межах Російської імперії. Вчені та етнографи нараховують чотири такі утворення, що мали різний масштаб і топонімичне «забарвлення»: Жовтий, Малиновий, Сірий і Зелений.

⁴² Там само. Арк. 15.

⁴³ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 15.

Області компактного проживання українців в межах Російської імперії

Назва	Етимологія	Сучасне місцезнаходження території	Площа розселення та кількість етнічних українців напередодні Другої світової війни	Початок колонізації	Проукраїнські державні утворення, що існували на території краю у першій третині ХХ ст.
Жовтий Клин	Топоніміку кольору пов'язують з особливістю забарвлення лісостепу, в межах якого він розташований	Пониззя Волги, з центром у м. Саратов	263 тис. км ² У 1920-х рр. тут мешкало близько 500 000 українців	Середина ХVІІІ ст.	–
Малиновий Клин	Сприятливі умови господарювання сприяли появі вислову: «тут не життя, а малина»!	Таманський пів-в з прилеглими територіями (Краснодарський край та західні терени Ставропольського краю) Центр – м. Краснодар	94 тис. км ² У 1924 р. тут мешкало 1 млн 412 тис. 276 українців	Наприкінці ХVІІІ ст.	Кубанська Народна Республіка 1918–1920 рр. Лідер: Рябовол М. С.
Зелений Клин, або Нова Україна	Походження цієї назви пов'язане з яскраво-зеленими фарбами місцевої рослинності	Території Далекого Сходу (Приморський край, більша частина Хабаровського краю, а також Амурська обл. РФ) Центр – м. Владивосток	1 млн км ² . Згідно з даними радянських переписів українців тут налічувалось 315 000 у 1926 р. і 362 000 у 1939 р.	Середина ХІХ ст.	Українська Далекосхідна республіка 1917–1922 рр. Лідери: Ступак О. Я., Глушко (Мова) Ю., Яковенко В.
Сірий Клин, або Сіра Україна	Назва відповідає кольору земельних ділянок, які часто називали «клинами», або «клинцями»	Північ Казахстану, прилегла до нього частина Південно-Західного Сибіру (Новосибірська, Омська області, Алтайський край РФ). Центр – м. Омськ	460 тис. км ² В 1920-х рр. тут мешкало 1,5 млн українців	Наприкінці ХІХ ст.	Головна Українська Рада Сибіру утворила автономію, що була частиною Сибірської федерації 1918–1920 рр. Лідери: Концевич Г., Яновицький В. А. ⁴⁴

⁴⁴ Укладено авторами на основі: Попок А. А. Далекосхідні поселення українців. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2004. Т. 2: Г-Д.; Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999 р. Т. 15: Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія.

У часи громадянської війни, яка охопила Росію в 1918–1921 рр., більшість з них намагалася створити автономні/незалежні проукраїнські республіки. Однак, усі спроби реалізації права народів на самоврядування були жорстоко придушені більшовиками. Загалом, напередодні Першої світової війни на теренах Російської імперії поза українськими етнічними межами проживали близько 3,4 млн українців (з них в Азії – майже 2 млн)⁴⁵.

Що стосується українських колоній в Азії, то, ймовірно, мова йде про китайські території, зокрема Маньчжурію, де у 1920–1930-ті рр. мешкали від 30 до 45 тис. українців. Поза Маньчжурією українські громади в Китаї в 1920–40-х рр. існували в Шанхаї, Тяньцзіні, Циндао та Ганьгоу. В Шанхаї, зокрема, проживало близько 4 тис. українців⁴⁶.

Політична активність маньчжурських українців найбільш яскраво проявилась у створенні в червні 1935 р. Української національної колонії (УНК). Впродовж двох років вона являла собою єдиний для всіх українців центр, що тривалий час залишався легальною організацією. У 1937 р. діяльність УНК була заборонена японською військовою владою. Осередки організованого громадського життя українців на території Маньчжурії існували напівлегально до моменту окупації цього регіону радянською армією у 1945 р. Залишки українців, що жили у Китаї, були депортовані до СРСР або емігрували до Австралії, Південної Америки, США та Канади.

Ще більш парадоксальним явищем були «українські колонії в Америці». Навіть формально переселенці з України ніколи не називали таким терміном свої осередки. Між тим, з кінця 1890-х рр. чисельні українські громади виникли у степових провінціях Канади, зокрема у містах: Едмонтон, Сасктаун, Принс-Альберт, Йорктон, Вінніпег, Тандер-Бей, Садбері, Торонто, Оттава, Монреаль; США: Міннеаполіс, Сент-Луїс, Чикаго, Пітсбург, Нью-Йорк, Філадельфія; Бразилії: Прісендополіс, Куритаба (штат Парана) та Аргентині: Буенос-Айрес, Посадас (провінція Місьйонес).

Згідно з офіційними даними, у міжвоєнний період у США українців осіло від 20 до 40 тис., Канаді – 68 тис., Аргентині – 50 тис., Бразилії – 9 тис.⁴⁷

Повертаючись до змісту проекту шкільних програм з географії, слід зазначити, що гіпертрофоване розширення території України призвело до включення до переліку об'єктів України нових елементів природного ландшафту. Це стосувалося річок Волги й Тереку, що «належали до сточища Каспійського моря», Майкопського та Грозненського нафтових родовищ⁴⁸.

Примітно, що в основу навчальної програми з географії України Кость Дубняк поклав концепцію української національної держави, розроблену основоположником української географічної науки – **Степаном Рудницьким (1877–1937)**, з яким він працював у ХНДІГК⁴⁹.

ДОСЬЄ

РУДНИЦЬКИЙ СТЕПАН ЛЬВОВИЧ – український географ, картограф, історик, засновник наукової географії та антропогеографії України. Фундатор вітчизняної теорії етнополітики та геополітики. Є автором понад 150 праць, пе-

⁴⁵ Попок А. А. Далекосхідні поселення українців. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2004. Т. 2: Г-Д. С. 299.

⁴⁶ Там само. С. 282.

⁴⁷ Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 15: Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія. С. 53, 79, 99, 109.

⁴⁸ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 16.

⁴⁹ Детальніше див.: Шевчук С. М. Наукова школа українського науково-дослідного інституту географії та картографії: монографія. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. 270 с.

рекладених у т. ч. польською, німецькою, чеською, англійською, французькою, італійською, угорською, шведською та російською мовами. Впродовж так званого «галицького» періоду свого життя Степан Львович займався науковою та викладацькою діяльністю. Рудницький вважається учнем М. Грушевського, завдяки протекції якого у березні 1901 р. став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Як географ-практик С. Рудницький упродовж 1902–1908 рр. здійснює географічні дослідження басейну Дністра, розробляє наукові основи української географії, закладає фундамент її поняттєво-термінологічного апарату, розпочинає роботу над географією України в її етнічних межах. З 1908 по 1918 рр. викладав у Львівському університеті, протягом 1914–1917 рр. працював географом у Віденському антропологічному інституті та картографічному відомстві Генштабу австрійської армії. В цей час С. Рудницький розробив наукові основи політичної географії та геополітики України, тісно співпрацював із Союзом визволення України (СВУ), Українською Пресовою Службою, товариством «Остеґора» («Східна Європа»). З 1919 по 1921 рр. С. Рудницький викладав економічну географію в Академії експорту і світової торгівлі, працював в Інституті Сходу та Орієнту, виступав референтом у студентському товаристві «Січ», постійно контактуючи з представниками українських еміграційних кіл: М. Грушевським, С. Дністрянським, К. Левицьким тощо.

З 1920 р. Степан Львович стає експертом еміграційного уряду ЗУНР, а 1921 р. – радником президента ЗУНР Є. Петрушевича з економіко- й політико-географічних питань. Наукова діяльність С. Рудницького також тісно пов'язана з Українським вільним університетом (УВУ), в якому деякий час учений працював ординарним професором географії. До 1926 р. С. Рудницький викладав різні географічні дисципліни у Карловому, Празькому, Німецькому університетах, Українській Господарській академії, а з 1923 р. – в Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Був дійсним членом кількох наукових товариств: *Forschungsinstitut für Osten und Orient* (Дослідницький інститут Сходу та Близького Сходу), Географічного товариства у Відні, почесним членом-кореспондентом Чеського географічного товариства в Празі тощо.

З 1926 р., отримавши дозвіл від Народного Комісаріату освіти УСРР, почав працювати в Харківському Геодезичному інституті. Він очолює секцію географії кафедри антропогеографії й географії, викладав загальну географію та географію України. У 1927 р. С. Рудницький став членом Президії Природничої секції Харківського Наукового Товариства (ХНТ), а в 1928 р. його було обрано Головою Президії новоствореної Географічної підсекції ХНТ, на базі якої науковець розпочав роботу над створенням Географічного товариства України. В 1929 р. Всеукраїнська Академія наук УСРР присвоїла С. Рудницькому звання академіка. В якості члена редколегії Степан Львович долучився до створення першої редакції «Української радянської енциклопедії», працюючи одночасно над укладанням українського географічного словника.

Найяскравішим і у той же час трагічним періодом життя С. Рудницького з 1927 по 1933 рр. стала робота в очолюваному ним Українському Науково-дослідному інституті географії та картографії (УНДІГК). Керівне й наукове ядро цієї установи, окрім самого Рудницького, склали вчені: **Кость Дубняк (1890–1948)**, **Микола Дмитрів (1886–1957)**, **Григорій Величко (1863–1932 (?))**, **Василь Буцура (1900–1934 (?))**, **Ісак Ландо (1904–2005)**, **Володимир Геринович (1883–1949)**,

Василь Баб'як (1895–1937), Михайло Іваничук (1894–1937), більшість з яких були вихідцями із західної України. На базі УНДІГК Рудницький створив власну школу академічного типу, а на основі сформованих відділів інституту визначив основні напрямки наукової роботи, яка сприяла становленню географічної науки в УСРР. Однак на початку 1930-х рр. через недофінансування, внутрішні чвари та тиск з боку Упрнауки НКО УСРР діяльність УНДІГК уступила до фази стагнації, яка призвела до його ліквідації в 1934 р. Більшість членів УНДІГК були репресовані. За рік до закриття УНДІГК 23 березня 1933 р. С. Рудницький був заарештований у Харкові органами ОДПУ. За звинуваченням у приналежності до контрреволюційної Української військової організації, шкідництві та шпигунстві на користь Німеччини та Польщі вченого було засуджено до п'яти років позбавлення волі. Упродовж 1933 – 1936 рр. відбував покарання в концтаборах «Свірлагу» і «Білбалтлагу». В 1936 р. в'язня було переведено у Соловецький табір особливого призначення (СЛОН). Попри фактичне відбуття строку покарання, за вироком особливої трійки УНКВС 3 листопада 1937 р. академіка Рудницького було розстріляно в урочищі Сандармох. Місце поховання вченого невідоме й досі⁵⁰.

Вочевидь, звідси витікають і програмні тези про «Антропологічні й етнографічні особливості українського народу та український народ як основний етнічний індивідуум України»⁵¹. Хоча гасло «Україна для українців» є одним з наріжних каменів доктрини українського націоналізму, на позиціях якого стояли не тільки «бандерівці» і «мельниківці», але й радикально налаштовані місцеві націонал-патріоти. До речі, політико-ідеологічні вподобання українських правих сил у цей період характеризує «Доповідь про положення № 9» командира міської поліції і СД при СС і поліцайфюрері м. Харкова від 12 листопада 1942 р. У ній, зокрема, зазначалось таке: «...інтриги українських націоналістів посилюються: головна ідея – свобода без німців і советів. 1) Або переможе Росія і Україна знову стане радянською. 2) Або переможе Англія і Америка знищить націонал-соціалізм і більшовизм. Після повалення цих двох систем Україна може отримати свою свободу. 3) Якщо переможе Німеччина, то вона буде занадто слабка. Тоді здійснивши повстання можна добитись визволення від німецького іга»⁵².

Відомо, що восени 1942 р. німецькі спецслужби завдали відчутного удару по провуду ОУН у Харкові. Окупанти безпідставно звинувачували бандерівців у спробі організації повстання, яке, на їхню думку, планувалося і координувалося емісарамі зі Львова. На той момент навіть лояльні до німецької влади «мельниківці» потрапили в немилість. Це дало німцям підстави вважати, що «...велика кількість відповідальних службовців міського управління політично чи за характером не зовсім надійні. Незважаючи на загальні небажані національні тенденції, які є у складі адміністрацій, існує підозра, що деякі керівники мають зв'язок з ворожими Німеччині кадрами (наприклад, з «Просвітою» і з ОУН)», – наголошував у своїй доповіді особливий уповноважений міської комендатури Харкова д-р Ромпель⁵³.

Українські колаборанти/лоялісти мали рахуватися з позицією окупаційної адміністрації. Ба більше: усі свої дії вони мали узгоджувати з різноманітними відомствами Третього Рейху, які були наділені владними повноваженнями в межах Харківської області. Це стосувалося й освітньої царини. Так, згідно з положенням «Про народну освіту», програми з предметів на навчальний рік школи

⁵⁰ Детальніше див.: Рубльов О. Фундатор української географічної науки: Степан Рудницький – людина й учений. *Регіональна історія України: зб. наук. пр.* Київ, 2018. Вип. 12. С. 207–304.

⁵¹ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 16 зв.

⁵² Донесення органів СД про настрої та стан населення на окупованій території. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 57. Оп. 4. Спр. 121. Арк. 33.

⁵³ Там само. Арк. 21.

отримали від відділу Освіти Харківської Міської Управи. Однак під час їхньої розробки освітяни мали керуватися вказівками та узгоджувати їх з німецьким відділом Пропаганда-Штаффель У-3⁵⁴. Саме ця інституція грала роль цензора та регламентатора, попри формальну опіку над освітньо-гуманітарною сферою з боку Харківської міської управи.

Наприкінці осені 1942 р. освітній відділ ХМУ планував делегувати своїх співробітників і створити спеціальну комісію у складі восьми чоловік, яка мала завершити розробку посібника та програм з географії на 1943/44 навчальний рік. До її складу мали увійти сім фахівців, зокрема: представник ХМУ – **Микола Пицимуха**, шкільні вчителі – **Зоя Сібільова** (школа № 125), **Олексій Цікавий** (школа № 20), **Віталій Шевченко** (школа № 105) та **Валентина Максакова** (школа № 1), а також викладачі університету: професори **В.П. Анісімов**, колишній член УНДІГК – **Микола Дмитрієв (1886–1957)** і доцент **Г.Ф. Турлей**⁵⁵.

Не виключено, що цей навчально-методичний загін науковців та вчителів-практиків був покликаний відшліфувати вже розроблений та підготовлений до затвердження 12 листопада 1942 р. проєкт навчальних програм на майбутній навчальний рік. Утім, цілком імовірно, що вищезазначені особи повинні були вдосконалити вже існуючі програми з географії, зміни до яких, за відсутності підручників, легко вписувалися в навчальний процес.

На завершення аналізу навчальних програм з географії слід звернути увагу на їхню заключну частину – список літератури для вчителів. Як бачимо, серед переліку підручників, посібників та наукових монографій домінують головним чином дореволюційні видання, а також праці, видані за часів визвольних змагань 1917–1921 рр. Географічна література, видана в УСРР/УРСР, у списку представлена мало. Це пояснюється домінуванням навчально-методичної цензури щодо підбору підручників та посібників, якими можуть користуватись вчителі. Німецька влада заборонила використовувати книжки, видані в Україні за більшовицького панування. Ті ж із них, які були дозволені, пройшли жорсткий відбір і не містили комуністичних дефініцій та марксистських постулатів. Тому не дивно, що цензори викреслювали, вирізуали, або ж замальовували численні географічні радянізми. Так на зміну «СРСР» прийшла «Росія», «Москва», в якості точки відліку географічних координат, перетворювалася у «Харків», «Ульяновськ» у «Симбірськ», «Горький» у «Нижній Новгород». Теза «поїдемо з Москви на Схід до Уральських гір в Сибір», трансформувалась у фразу «поїдемо на Схід»; «піонер» ставав «школярем», а «колгосп» – «державним маетком»⁵⁶.

Серед рекомендованих авторів особливе місце посідає патріарх української географічної науки С. Рудницький, праці якого (як зазначено вище. – **Авт.**) вирізняються своєю кількістю. Популярність праць С. Рудницького можна пояснити домінуванням антропогеографічних тенденцій, використаних під час розробки навчальних програм для народних шкіл Харкова. Вочевидь, серед авторів програм були ті, хто вважав себе учнем, колегою, або просто прихильником його наукової теорії. Якщо взяти до уваги факт роботи Рудницького в Харківському Геодезичному інституті, автори програм могли належати й до числа його соратників, які дивом уціліли під час політичних репресій 1930-х рр.

У роки окупації альтернативою національно-територіальної концепції Степана Рудницького була класична теорія комерційної (соціально-економічної) географії професора **Віктора Кістяковського (1865–1952)**, яку в деяких регіонах України

⁵⁴ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 66 зв.

⁵⁵ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 144.

⁵⁶ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 35–40.

тамтешні розробники географічних планів пропонували взяти за основу. Згідно з тематикою підручника В. Кістяковського, географію своєї батьківщини школярі повинні були вивчати лише в сьомому класі. Водночас кількість тем та уроків мала бути меншою, аніж у харків'ян, і становити 52 години на рік. До того ж, на відміну від праць С. Рудницького, географія України В. Кістяковського носила канонічний характер, без націонал-патріотичної складової⁵⁷. Примітно, що «харківські методисти» свідомо проігнорували курс комерційної географії В. Кістяковського, фактично протиставляючи антропогеографічний концепт С. Рудницького, який в останні роки життя працював у Харкові, де створив та очолював Інститут географії та картографії.

Отже, саме в Харкові під час німецької окупації було здійснено спробу реалізації елементів антропоцентричної моделі викладання географії України в середній школі. Вона дисонувала з формаційним підходом, роблячи українську націю, а не аморфний пролетаріат, деміургом незалежної держави, що мала постати в межах українських етнічних територій. Адже «лиш на самостійній Україні зможе український народ перемінитися з темної злиденної маси у свідому, поступову, культурну націю та розвинути всі великі засоби рідної землі», – наголошував С. Рудницький⁵⁸.

Тому цілком закономірно, що один з постулатів нової школи у Харкові був акцентований на тому, що «Народня школа ставить перед собою мету виховати дітей українців, як вірних синів нації і Держави, непримиренних борців за щастя українського народу... Національне виховання дітей є основа цілої організації і роботи школи»⁵⁹. Такі тези є віддзеркаленням ранніх поглядів С. Рудницького, які взяли на озброєння представники націонал-патріотичного табору колишньої столиці УСРР. Адже саме Степан Рудницький зробив геополітичний вивід прав українського народу, який мав створити незалежну державу в межах природних етнічних територій.

Навіть після переслідувань українських націоналістів у Харкові восени 1942 р. упорядники програми з вітчизняної географії, зокрема Кость Дубняк, не зрадили українську національну ідею, вважаючи, що настав слушний історичний момент, в умовах якого українці отримали шанс на створення власної держави. І хоча з кожним днем ці мрії перетворювались на нездійсненну ілюзію, саме шкільна освіта дозволяла напівлегально нав'ювати патріотичні почуття молодому поколінню. Поряд з історією України це завдання мала вирішити і географія рідного краю. Якщо перша була часовим орієнтиром, то остання – просторовим. Саме панарійський геополітичний компонент, у поєднанні з українським антропогеографічним концептом С. Рудницького, де «Самостійність і тільки самостійність робить українців правдивими господарями на своїй землі...», органічно доповнювали одне одного⁶⁰.

Ми не знаємо напевно, чи були проекти програм з географії для народних шкіл Харкова затверджені. Але, як покаже час, навіть якщо і так, то втілити їх у життя у 1943/44 навчальному році точно не судилося. Шкільні вчителі, виховані в умовах радянськості, навряд чи могли пояснити учням новий антропогеографічний формат буття України. За відсутності відповідних підручників, атласів та оновлених географічних карт школярі були не в змозі його усвідомити та засвоїти. До того ж, ідея суверенної української держави не відповідала планам гітлерівців, задекларованим у плані «Ост».

⁵⁷ Блискавка. Вивчаймо географію України. *Українські вісті*. 1942. 10 січня. (№ 3). С. 4.

⁵⁸ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор. та авт. передм. О. І. Шаблій. Львів: Світ, 1994. С. 88.

⁵⁹ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 2 зв.

⁶⁰ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор. та авт. передм. О. І. Шаблій. Львів: Світ, 1994. С. 89.

ДОВІДКА

Станом на кінець листопада 1942 року у піднімецькому Харкові було відкрито 23 школи, що відповідало запланованим показникам. Загалом шкільна освіта у місті охоплювала 8967 учнів, які навчалися у 1–4 класах. Навчальний процес забезпечували: 23 директори, 10 завучів, 259 вчителів, 37 з яких викладали німецьку мову. Шкільна обслуга складалася з 301 особи, серед яких: 11 лікарів, 15 медичних сестер, 275 техробітників, по 6–7 працівників шкільних їдалень. У всіх школах нараховувалось 263 класи, 232 з яких навчались в одну зміну, а 23 класи 8 шкіл міста – у дві зміни. На кінець осені 1942 р. у 18 школах міста було завершено роботу з підготовки для відкриття 5–7 класів. Однак відповідні інстанції окупаційної адміністрації гальмували цей процес. Першокласники були забезпечені навчальною літературою на 100%, 2 класи – на 70%, 3–4 класи мали лише окремі підручники⁶¹. В той же час у 5–7 класах справи з видачею підручників були ще гірші.

Утім, попри об’єктивні скептичні історичні реалії, саме за часів німецько-радянської війни українська географічна наука переживала етап переосмислення та адаптації до умов «нового порядку». Незважаючи на тотальний контроль та високий ступінь регламентації, в деяких областях України вітчизняній націонал-патріотичній еліті вдалося здійснити спробу модернізації більшості навчальних дисциплін, особливе місце серед яких посідала географія. Адже саме наука про землю віддзеркалювала тогочасні політичні реалії, позиціонуючи Україну як складову частину європейської цивілізації.

Майже ідеально вписатись у геополітичну концепцію Третього Рейху дозволяла теорія антропоцентризму та національної держави Степана Рудницького, окремі аспекти якої в напівзавульованій формі були використані упорядниками програм. В цьому контексті теорія українського антропоцентризму зіграла роль універсальної просторової формули українського націоналізму – обґрунтувала можливість у межах етнічних територій реалізувати природне право українців на етногеографічний суверенітет титульної етнічної групи цього регіону.

References

Bystra, M. O. (2006). *Systema osvity v Donbasi v roky Velykoi vitchyznianoї viiny* [The education system in Donbass during the Great Patriotic War]. *Candidate's thesis*. Donetsk, Ukraine: DonNU.

Blyskavka. *Vyvchaimo heohrafiu Ukrainy* [Let's study the geography of Ukraine] (1942). *Ukrainski visti – Ukrainian news*. 10 sich, (Vyp. 3), 4.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 4. Spr. 184. Ark. 2, 11, 15, 35–40, 60, 66, 66zv.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 4. Spr. 193. Ark. 1–55.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 4. Spr. 201. 16 ark.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 1. Spr. 378. Ark.15–17 zv.

Hinda, V. V. (2012). *Osvitnia polityka natsystiv v raikhhomisariati «Ukraina»* [Educational policy of the Nazis in the Reich Commissariat «Ukraine»]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy–Pages of military history of Ukraine*, Is. 15, 61–75.

Kistiakovskiy, V. V. (1941). *Heohrafiia v shkoli Ukrainy mynulykh chasiv i pershinastanovy na maibutnie* [Geography in the school of Ukraine of the past and the

⁶¹ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Spr. 184. Ark. 66.

- first guidelines for the future]. *Ukrainske slovo – Ukrainian word*, 4 lystop, (Is. 48), 2.
- Liubchenko, A. P. (1951). *Shchodennyk [Diary]*. Toronto, Canada: Novi dni.
- Popok, A. A. (2004). *Dalekoskhidni poselennia ukrainsiv [Far Eastern settlements of Ukrainians]*. Entsyklopediia istorii Ukrainy, (Vols. 2), Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Pro uchbovi plany ukraïnskoi elementarnoi shkoly [About curricula of the Ukrainian elementary school] (1941). *Holos Poltavshchyny – Voice of Poltava region*, 9 lystop, (Is. 5), 3.
- Rybalchenko, R. K. (1995). Shkola u Kharkovi za chasiv vyzvolennia 1941–1943 rr. [School in Kharkiv during the liberation of 1941–1943.]. *Ukrainskyi zasiv – Ukrainian sowing*, Is. 6 (25), 13–16.
- Rublov, O. (2018). *Fundator ukraïnskoi heohrafichnoi nauky: Stepan Rudnytskyi – liudyna y uchenyi Rehionalna istoriia Ukrainy: zb. nauk. pr. [Founder of Ukrainian geographical science: Stepan Rudnytskyi – man and scientist Regional history of Ukraine: coll. Science.]*, Kyiv, Is. 12, 207–304.
- Rudnytskyi, S. L. (1994). *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy? [Why do we want an independent Ukraine?]* / upor. ta avt. peredmovy O. I. Shablii. Lviv, Ukraine: Svit.
- Saltan, O. M. (2018). Spetsyfika navchalnoho protsesu u narodnykh shkolakh Kharkova v period natsytskoi okupatsii [The specifics of the educational process in public schools of Kharkiv during the Nazi occupation]. *Siverianskyi litopys–Siverian chronicle*, 1–2, 301–311.
- Saltan, N. M., & Saltan, O. M. (2018). Rozrobka navchalnykh proqram z vsesvitnoi istorii dlia narodnykh shkil Kharkova u 1941–1942 rr. [Development of curricula on world history for public schools in Kharkiv in 1941–1942]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 189–208.
- Saltan, N. M., & Saltan, O. M. (2019). «Istoriia Rusy-Ukrainy maie vidnoshennia do moskovskoi, ne bilshe nizh istoriia Anhlii do istorii SShA» Proekty proqram z ridnoi istorii, dlia narodnykh shkil Kharkova na 1942–1943 navchalnyi rik [«The history of Russia-Ukraine is related to Moscow, no more than the history of England to the history of the United States.» Projects of programs on native history, for public schools of Kharkiv for 1942–1943 academic year]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 115–131.
- Senderova, E. M. (1941). *Heohrafycheskyi atlas dlia 5-ho y 6-ho klasya srednei shkoly [Geographical atlas for 5th and 6th grade high school]*. Moscow, USSR: Hlavnoe Upravlenye Heodezyy y Kartohrafyy pry SNK SSSR.
- Skhema proqramy z heohrafii dlia narodnoi 7-my richnoi shkoly [Scheme of the geography program for the public 7-year school] (1941). *Nova doba – A new age*, 27 veres, S. 4.
- TsDAHOU (Tsentr. derzh. arkhiv hromad. obiednan Ukrainy) – TsDAGOU [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 57. Op. 4. Spr. 121. Ark. 21, 33.
- Troshchynskyi, V. P., & Shevchenko, A. A. (1999). *Ukrainsi v sviti [Ukrainians in the world]*. Ukraina kriz viky : u 15 t. (Vols. 15), Kyiv, Ukraine: Alternatyvy.
- Tsarynnyk, V. (1942). Rik “novoi Ukrainy». *Nova Ukraina – New Ukraine*, 9 hrud. P. 2
- Cherhove zavdannia shkoly [Another task of the school] (1941). *Holos Dnipra – Voice of the Dnieper*, 20 veres. (Vyp. 1). P. 4.
- Shevchuk, S. M. (2013). *Naukova shkola ukraïnskoho naukovo-doslidnoho instytutu heohrafii ta kartohrafii : monohrafia [Scientific School of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography]*. Poltava, Ukraine: PNPu im. V. H. Korolenka.
- Yurchenko, D. (1942). Osnovni pryntsyipy navchannia ta vykhovannia molodi u

Velykii Nimechchyni [Basic principles of education and upbringing of youth in Greater Germany]. *Kazachyi vestnyk – Cossack Herald*, 1 trav. (Is. 9). P. 3.

Орленко Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент. Доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури (вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61058, Україна).

Orlenko Olena M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. Associate Professor of the Department of Humanities of the Kharkiv State Academy of Physical Culture (99 Klochkivska Street, Kharkiv, 61058, Ukraine).

E-mail: olena_orlenko@ukr.net

Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент. Доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури (вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61058, Україна).

Saltan Nataliia M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. Associate Professor of the Department of Humanities of the Kharkiv State Academy of Physical Culture (99 Klochkivska Street, Kharkiv, 61058, Ukraine).

E-mail: nataliiasaltan@gmail.com

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент. Викладач історії Харківської державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» (вул. Полтавський шлях, 192, м. Харків, 61098, Україна).

Saltan Olexandr M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. Teacher of history of the Kharkiv State Gymnasium-Boarding School with enhanced military and physical training «Cadet Corps» (192 Poltavsky Shliakh St., Kharkiv, 61098, Ukraine).

E-mail: saltan_olexandr@ukr.net

**«STUDYING THE POLITICAL MAP OF PARTS OF THE WORLD,
IT IS NECESSARY TO CLEARLY IMAGINE WHO IS WITH WHOM
AND AGAINST WHOM.» CURRICULA ON GEOGRAPHY OF PUBLIC SCHOOLS
OF KHARKIV DURING THE GERMAN OCCUPATION
1941–1943**

The purpose of the study is the process of developing school curricula in geography for public schools in Kharkiv, during the Nazi occupation. Methodologically, the work is based on a retrospective approach and a combination of the principle of historicism, the use of which allowed to make this study as objective as possible. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in the domestic historical science the specifics of topics and methodological guidelines on the geography of Kharkiv schools during the German occupation were analyzed.

Conclusions. *During the years of Nazi rule in occupied Kharkiv, special attention was paid to geography (along with other social sciences in high school). After all, this discipline not only informed young people about the surrounding nations and countries, but also laid the foundations of national self-consciousness by connecting Ukraine with European civilization. Despite the declarative nature, the ethnopolitical educational paradigm in geography created by Kost Dubnyak was based on the scientific concept of the famous Ukrainian scientist Stepan Rudnytsky.*

In structuring school curricula in geography, as well as in other subjects, the compilers started from the general German standards, which Europeanized and Germanized the disciplines of the new Ukrainian school. In the process of studying geography, teachers had to form the spatial imagination of students in the existing geopolitical realities of those times. According to the authors of the article, anti-Soviet

and germanophile tendencies, in combination with elements of Ukrainian patriotism, were to constitute an educational and methodological complex for the acquisition of geographical knowledge by the younger generation, who were to live in the Third Reich.

Such a scientific and theoretical combination of geographical science was to contribute to the gradual transformation of the worldview of schoolchildren, laying the foundations of a new system of values, against the background of changes in the political identity of young Ukrainians.

Keywords: geography, geopolitics, ethnic territories, educational material, working program, school lessons.

Дата подання: 9 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Орленко О., Салтан Н., Салтан О. «Вивчаючи політичну карту світу, треба ясно уявляти, хто з ким і проти кого». Навчальні програми з географії народних шкіл Харкова часів німецької окупації 1941–1943 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 115–135. DOI: 10.5281/zenodo.3949822.

Цитування за стандартом APA

Orlenko, H., Saltan, N., and Saltan, O. (2020). «Vyvchaiuchy politychnu kartu svitu, treba uiavliaty, khto z kym i proty koho». Navchalni prohramy z heohrafii narodnykh shkil Kharkova chasiv nimetskoï okupatsii 1941–1943 rr. [«Studying the political map of parts of the world, it is necessary to clearly imagine who is with whom and against whom». Curricula on geography of public schools of Kharkiv during the German occupation 1941–1943]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 115–135. DOI: 10.5281/zenodo.3949822.